

WPROWADZENIE DO METODOLOGII HISTORII

Redakcja naukowa:

Ewa Domańska i Jan Pomorski

Redaktorzy pomocniczy:

Aleksandra Kuligowska i Piotr Kowalewski Jahromi

Opracowanie:

**Komisja Teorii i Historii Historiografii
oraz Metodologii Historii**

Komitetu Nauk Historycznych PAN

SPIS TREŚCI

Wstęp	
Ewa Domańska i Jan Pomorski	9

I. HISTORIA JAKO PRZEDMIOT REFLEKSJI METODOLOGICZNEJ

1. Przedmiot metodologii historii, jej zakres i struktura	
Jan Pomorski	19
2. Metodologia jako metarefleksja nad historiografią i innymi reprezentacjami przeszłości	
Jan Pomorski	35
3. Specyfika i granice myślenia naukowego	
Ewa Solska	50
4. Myślenie historyczne	
Wiktor Werner i Piotr Kowalewski Jahromi	71
5. Autonomia i społeczna rola historii we współczesnym świecie	
Jakub Muchowski	89
6. Specyfika badań historycznych na tle innych dyscyplin naukowych	
Anna Brzezińska	100

II. Metodologiczne problemy poznania historycznego

7. Obiektywistyczny i konstruktywistyczny model poznania	
Wojciech Piasek	115
8. Zagadnienie subiektywizmu i obiektywizmu badań historycznych	
Piotr Kowalewski Jahromi	127

9. Rozumienie, interpretacja i wyjaśnianie w historii Joanna Pisulińska	150
10. Wyjaśnianie historyczne w tradycji analitycznej filozofii historii Krzysztof Brzechczyn	162
11. Mity w historiografii, mity historiograficzne Wiktor Werner	184
12. Paradygmatyczna struktura historiografii Jan Pomorski	198
13. Zwroty badawcze w historii i w innych naukach humanistycznych Ewa Domańska	218
14. Współczesna krytyka antropocentrycznego i eurocentrycznego wymiaru historii Ewa Domańska	236

III. Metodologiczne problemy warsztatu badawczego historyka

15. Teoria źródła historycznego we współczesnej refleksji metodologicznej Aleksandra Kuligowska	259
16. Wydarzenie historyczne Tomasz Falkowski	276
17. Narracja historyczna Maciej Bugajewski	288
18. Reprezentacja historyczna Maciej Bugajewski	303
19. Czas i przestrzeń w refleksji historycznej Tomasz Wiślicz	316
20. Klasyczne metody badań historycznych Maciej Janowski	332
21. Metody ilościowe i jakościowe w badaniach historycznych Tomasz Wiślicz	346
22. Metodologia praktyczna Ewa Domańska	359

IV. Metodologia a krytyka i etyka poznania historycznego

23. Miejsce badań historycznych w obrębie kultury Anna Brzezińska	375
24. Krytyczny wymiar poznania historycznego Maria Solarska	390
25. Historia jako dyskurs władzy Maria Solarska	398
26. Polityka historyczna Piotr Witek i Mariusz Mazur	406
27. Wartości i wartościowanie w pracy badawczej historyka Tomasz Falkowski	417
28. Etyczny wymiar poznania historycznego Rafał Stobiecki	429
29. Problem prawdy i postprawdy w historii Krzysztof Zamorski	442

V. Metodologiczne problemy subdyscyplin historycznych

30. Metodologiczne problemy historii wizualnej Anna Ziębińska-Witek i Piotr Witek	463
31. Metodologia jako problem dla historii publicznej Marta Kurkowska-Budzan i Joanna Wojdon	490
32. Metodologiczne problemy historii cyfrowej Wiktor Werner i Piotr Witek	505
33. Metodologia historii a dydaktyka historii, metodyka nauczania historii, historia historiografii, filozofia historii Violetta Julkowska	525
Bibliografia	541
Informacje o autorach	549
Indeks pojęć	550
Indeks nazwisk	561

13

ZWROTY BADAWCZE W HISTORII I W INNYCH NAUKACH HUMANISTYCZNYCH

Ewa Domańska

Wybór pomiędzy paradygmatami jest [...] wyborem między dwoma nie dającymi się ze sobą pogodzić sposobami życia społecznego. [...] Przyjęcie nowego paradygmatu wymaga często przededefiniowania odpowiedniej nauki. Niektóre stare problemy mogą zostać przesunięte do innej nauki bądź w ogóle uznane za „nienaukowe”. Inne, których poprzednio nie dostrzegano lub które uznawano za trywialne, stać się mogą dzięki nowemu paradygmatowi wzorcem istotnych osiągnięć naukowych [...]. Tradycja nauki normalnej, która wyłania się z rewolucji naukowej, nie tylko nie daje się pogodzić z tradycją poprzednią, lecz zazwyczaj jest w stosunku do niej niewspółmierna.

Thomas S. Kuhn¹

Jak podkreślał poznański historyk, metodolog i teoretyk historii Jerzy Topolski (1928–1998), dyscyplinę historii należy traktować historycznie. Jak każda nauka, także i nauka historyczna jest bowiem częścią stale zmieniającej się kultury, dynamiczną strukturą, która boryka się ze swoistymi problemami metodologicznymi, które pozostają do rozwiązania w danym czasie (→ Anna Brzezińska, „Miejsce badań historycznych w obrębie kultury”). Obserwowane we współczesnej historii zwroty są wyrazem szczególnie intensywnych procesów różnicowania pól badawczych humanistyki i ogólnie dokonujących się w nauce przewartościowań². Zachodzące w świecie zmiany polityczne, społeczne, gospodarcze, ekologiczne i technologiczne szybko znajdują swoje odzwierciedlenie

¹ Thomas S. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, przeł. Helena Ostromięcka, wyd. 2 (Warszawa: Fundacja Aletheia, 2001), 170, 185.

² Genowefa Ślósarek, „Współczesna rewolucja naukowa na pograniczu fizyki i biologii”, *Zagadnienia Filozoficzne w Nauce* LI (2012): 96–115.

w podejmowanych w humanistyce tematach i przejawiają się w nowych tendencjach badawczych, poszukiwaniu nowych teorii i metod badań oraz form przedstawiania przeszłości. W ciągu ostatnich dwudziestu lat zmiany te zachodzą coraz szybciej, do czego szczególnie przyczyniły się takie wydarzenia i zjawiska jak terroryzm, nowe akty masowych mordów i ludobójstw, kryzys demokracji liberalnej i ruchów lewicowych, migracje, zmiany klimatyczne, utrata bioróżnorodności i wymieranie gatunków, a ostatnio pandemia COVID-19 i wojna w Ukrainie. Toczone na ten temat w światowej akademii dyskusje skłaniają badaczy do przemyślenia fundamentalnych pytań: co to jest życie?, czym jest człowiek? jakie są formy społecznej i politycznej organizacji grup ludzkich (wspólnota, plemię, naród)? jaka jest relacja między człowiekiem i środowiskiem? a także pytań na temat statusu wiedzy naukowej wobec innego rodzaju wiedzy i sposobów poznania (→ Ewa Solska, „Specyfika i granice myślenia naukowego”), kondycji humanistyki (i historii), jej celów i roli we współczesnym świecie. W gronie naukowców coraz częściej pojawiają się hasła mobilizacji wysiłków nauk humanistycznych, społecznych i przyrodniczych oraz łączenia sił w celu tworzenia humanistyki prewencyjnej i ratunkowej (ang. *emergency humanities*), dostarczającej takiej wiedzy, która umożliwi bardziej zrównoważony i przyjazny rozwój Ziemi, a ludziom przetrwanie w sytuacjach konfliktów oraz długotrwałych i coraz to nowych kryzysów.

Wiedza ma być zatem przede wszystkim praktyczna i społecznie użyteczna. Jej zadaniem jest już nie tyle poznanie istoty rzeczy i nie tylko krytyczna diagnoza współczesnej kondycji świata i człowieka oraz jego zmiana, jak to było w przypadku emancypacyjnego i insurekcyjnego charakteru tak zwanej nowej humanistyki. Ukierunkowana jest natomiast na budowanie społecznej rezyliencji (odporności), umiejętności radzenia sobie w świecie, adaptacji do zmieniających się warunków, mobilizację wyobraźni i myślenia przyszłościowego w celu zbudowania alternatywnych (wobec katastroficznych) scenariuszy przyszłości. Takie pragmatyczne podejście do tworzenia wiedzy opiera się na założeniu, że prawomocność celu stanowi o prawomocności wiedzy.

W humanistyce coraz wyraźniej uwidacznia się zjawisko określane jako zmiana czy przesunięcie paradygmatyczne. Znaczy to, że zmienia się paradygmat, tj. model badawczy (gr. *paradeigma* – wzór, wzorzec), zestaw zasad uprawiania nauki uważanych za obowiązujące w danym miejscu i czasie przez badaczy, którzy podzielają zarówno ontologiczne i epistemologiczne, jak i estetyczne oraz etyczne założenia badań wynikające z tych zasad. Paradygmat wskazuje, co i jak należy badać, a także co w danym czasie uznaje się za naukowe. Określa także kategorie badawcze, teorie i podejścia badawcze wyznaczając ramy interpretacyjne dla prowadzonych aktualnie badań (→ Jan Pomorski, „Paradygmatyczna struktura historiografii”). Zgodnie z teorią rewolucji naukowych amerykańskiego fizyka i historyka nauki Thomasa S. Kuhna (1922–1966) zmiana paradygmatu (na przykład przewrót kopernikański i odejście w XVI wieku od astronomii Ptolemeusza czy odrzucenie w XIX wieku w naukach biologicznych kreacjonizmu i przyjęcie teorii doboru naturalnego Charlesa Darwina) oznacza zmiany sposobu postrzegania świata.

Zwroty, odwroty i powroty

Obserwowana zmiana paradygmatyczna (ang. *paradigm turn, paradigmatic change*) czy przesunięcie paradygmatyczne (ang. *paradigm shift*) objawia się niezwykłym wprost nasileniem występowania w humanistyce różnego rodzaju zwrotów (ang. *turns*) oraz związanych z nimi odwrotów (ang. *turns away*) i powrotów (ang. *returns*). Przestrzenna metafora zwrotu nie sugeruje jeszcze przewrotu (rewolucji naukowej), a raczej wskazuje na zwracanie się humanistów ku innym kierunkom (innym obszarom badań, podejściom badawczym i ramom interpretacyjnym), a odwracanie się od dotychczas stosowanych. Następuje jednak nie tyle zarzucanie prowadzonych w ramach konwencjonalnej humanistyki badań, co raczej budowanie awangardowych (fr. *avant garde* – straż przednia) zwiadów, widokowych przyczółków dogodnych do eksplorowania nowych pól badawczych, teorii i pojęć analitycznych w poszukiwaniu bardziej satysfakcjonujących odpowiedzi na aktualnie stawiane pytanie badawcze oraz interpretacji zachodzących w świecie zjawisk, których istniejące podejścia i teorie nie są w stanie wyjaśnić i których rozwiązań nie potrafią wskazać. We współczesnej humanistyce nie ma pojedynczych zwrotów – występuje raczej ciąg łączących się ze sobą rekonfiguracji tematyki badawczej, podejść i metod. Przy czym w dużej mierze zachodzące przeobrażenia związane są ze zmianami generacyjnymi, ale nie są z nimi tożsame.

Badacze odróżniają rewolucyjne formy zmiany orientacji, które zachodzą najczęściej w ramach interdyscyplinarnych pól badawczych (ang. *studies*) i idą w kierunku radykalnych zmian, od przewartościowań reformatorskich, które rodzą się na marginesach dyscyplin i je odradzają. Dlatego też niektóre zwroty dotyczą całych dziedzin i pól badawczych, niektóre zaś obejmują węższe zakresy (kilka dyscyplin czy pól badawczych), a jeszcze inne dotyczą tylko historii uprawianej w danym kraju czy regionie. Na przykład zwrot postkolonialny przeniknął wszystkie dziedziny badań, a zwrot ku mokradłom/terenom podmokłym (ang. *wetland turn*) ujawnił się szczególnie w subdyscyplinach zajmujących się środowiskiem (antropologia czy historia środowiskowa i ogólnie humanistyka środowiskowa), choć ostatnio nadaje się mu coraz większe znaczenie, pisząc o kulturze (i humanistyce) terenów podmokłych³. Z kolei za lokalny, polski fenomen można uznać na przykład zwrot plebejski, ludowy czy chłopski w polskiej humanistyce (i historiografii), aczkolwiek może być on także rozpatrywany jako manifestacja obserwowanego na całym świecie zwrotu ku ludności rdzennej⁴.

³ W historiografii polskiej przejawem zainteresowań mokradłami jest książka Sławomira Łotysza *Pińskie błota. Natura, wiedza polityka polskim Polesiu 1945 roku* (Kraków: Universitas, 2022).

⁴ Ożywione dyskusje wywołała ostatnio w środowisku historyków książka Adama Leszczyńskiego *Ludowa historia Polski. Historia wyzysku i oporu: mitologia panowania* (Warszawa: Wydawnictwo WAB, 2020). Zob. także: Marta Gospodarczyk, Łukasz Kożuchowski, „Nowa ludowa historia: charakterystyka i społeczno-polityczne korzenie współczesnych narracji o historii chłopów polskich”. *Studia Socjologiczne* 2 (2021): 177–198; Jacek Wijaczka, „Lud – zapomniany komponent polskiej historii”. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* 58, nr 2 (2021): 167–183; „Zwrot ludowy w humanistyce. Tropy, konteksty, doświadczenia”. Z Katarzyną Czeczot rozmawia Ewa Solska. Portal ohistorie, 12 marca 2021, <http://ohistorie.eu/2021/03/13/zwrot-ludowy-w-humanistyce-tropy-konteksty-doswiadczenia/> (dostęp: 12.08.2022).

Charakterystyczne dla zwrotów jest to, że mają charakter transdyscyplinarny (a ostatnio coraz bardziej transdyscyplinowy, tj. łączący nauki humanistyczne, społeczne i przyrodnicze) oraz przecinają pola badań i dyscypliny niejako na wskroś. Charakterystyczne jest też ich nasilanie w miarę upływu czasu, a także coraz krótsze trwanie. Zwroty nie stoją w opozycji do myślenia w kategoriach paradygmatów czy szkół akademickich, występują raczej paralelnie, znamionując ich kryzys i możliwą zmianę. Na przykład zwroty antropocentryczny i geologiczny (razem ze zwrotami planetarnym, relacyjnym, gatunkowym, ku zwierzętom i roślinom, a także zwrotami empirycznym, naukowym oraz indygenicznym) są elementem nowego paradygmatu, który określa się różnie jako nieantropocentryczny czy postantropocentryczny, ekologiczny, a czasami posthumanistyczny.

Il. 1. Graficzne przedstawienie w formie różnie ukierunkowanych i zapętlnionych strzałek zwrotów badawczych we współczesnej humanistyce

Źródło: popostock/123RF.

Zwroty mogą wynikać jedno z drugich (na przykład zwrot językowy czy lingwistyczny, uważany za „metazwrot”, stymulował zwroty kulturowy, interpretacyjny, narracyjny/narratywistyczny i refleksyjny), ale mogą też pojawiać się niezależnie. Często subdyscypliny badań zapożyczają nazwy od zwrotów, które je powołały do istnienia lub wyniosły w hierarchii, i związanych z nimi pojęć kluczowych, zmieniając przy okazji przedmiot badań w kategorię analityczną, na przykład historia antropocentryczna (antropocen, zwrot antropocentryczny), historia postkolonialna (postkolonialność, zwrot postkolonialny), historia wielogatunkowa (wielogatunkowość, zwrot gatunkowy).

Zwrot badawczy – zmiana kierunku, orientacji czy przesunięcie w zainteresowaniach badawczych, które sygnalizuje skupianie się badaczy na (zazwyczaj) awangardowych (nadających ton aktualnie toczącym się w międzynarodowej akademii dyskusjom) tendencjach, tematach czy problemach badawczych, nowych teoriach

i związanych z nimi wyzwaniach metodologicznych, które manifestują głębokie przewartościowania w fundamentach, na których opiera się dyscyplina. Zwroty spełniają funkcję drogowskazów, które pojawiają się w krajobrazie naukowym i wskazują kierunki badań. W wyniku ich działania na obrzeżach tworzą się transdyscyplinarne, a często i transdziedzinowe pola innowacyjnych badań oferujących nowy słownik pojęć i kategorii analitycznych oraz nowe perspektywy badawcze. Adaptacja zwrotów manifestuje żywotność dyscypliny; otwartość i potencjał do poszerzania jej problematyki, teorii i metod.

W historii zmiany następują wolniej niż w innych dyscyplinach (jak to jest w przypadku antropologii czy literaturoznawstwa), a zaistnienie zwrotu nie oznacza gwałtownej i zasadniczej transformacji, lecz wskazuje raczej na pewne przekształcenia. Dyskusje na temat zwrotów następują często wraz z pojawianiem się publikacji, które mówią o ich wyczerpywaniu się i końcu. Sygnalizują to tytuły prac zawierające określenia „poza” (ang. *beyond*), „po” (ang. *after*) czy „w kierunku” lub „ku” (ang. *toward*). Od końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku słyszymy zatem o wychodzeniu poza zwrot kulturowy, nowych tendencjach w badaniach historycznych (czy historii intelektualnej) po zwrocie lingwistycznym, filozofii historii po postmodernizmie. Paradoksalnie, kiedy w połowie lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia historycy zaczęli poważnie dyskutować o zwrocie kulturowym, przedstawiciele innych dyscyplin obwieszczali już jego koniec. Skłania to do wniosku, że zastosowanie terminu „zwrot” oznaczać może zasadność uhistorycznienia i przeformułowania tego, co działo się przed nim, niekoniecznie zaś zastępowanie jednych tendencji przez drugie.

W tym kontekście często napotkamy także tytuły sugerujące potrzebę przemyślenia (ang. *rethinking*) pewnych zagadnień czy pojęć w ramach danego zwrotu, po czym proklamowane jest pojawienie się nowej (to jest zregenerowanej) i krytycznej (wobec poprzednich ujęć, które wykazują w kontekście zwrotów swoje ograniczenia) dziedziny badań (na przykład krytyczna/nowa historia kulturowa, krytyczna/nowa historia rzeczy czy kultury materialnej, krytyczna/nowa historia pracy).

Przykład: *Obserwowany od lat osiemdziesiątych XX wieku zwrot przestrzenny (ang. spatial turn) skupił uwagę badaczy na przestrzeni jako wiodącej kategorii badawczej i praktykach jej konstruowania. Zwracając uwagę na materialność miejsc, stanowił antidotum na zwrot tekstualny. Doprowadził do uprzestrzennienia humanistyki i prowadzenia badań w kategoriach geograficznych. Dzięki niemu zawiązany został mariaż z geografią kulturową (stąd mówi się także o zwrocie geograficznym), a w humanistycznym słowniku pojawiły się takie pojęcia, jak heterotopie (Michel Foucault), geografia wyobrażona, geometria władzy, topografia, strefy kontaktu, a także specyficznie w tym kontekście rozumiane takie pojęcia, jak centrum, peryferie i marginesy. Kartograficzne metafory pozycjonowania i mapowania określały metody badań. Historia zawdzięcza zwrotowi przestrzennemu inspiracje dla badań miejsc pamięci i transnarodowości.*

Zwroty doby postmodernizmu (lata sześćdziesiąte–dziewięćdziesiąte XX wieku)

Od lat sześćdziesiątych do dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia mieliśmy do czynienia ze zwrotami związanymi z nurtem intelektualnym zwanym postmodernizmem i dyskusjami na temat kultury ponowoczesności (epoka, która nastąpiła po nowoczesności/modernizmie i była do niej krytycznie nastawiona). Charakteryzowały je promowana zwłaszcza przez teorię francuską (Jacques Derrida [1930–2004], Gilles Deleuze [1925–1995] i Félix Guattari [1930–1992], Michel Foucault [1926–1984], Jean-François Lyotard [1924–1998]) krytyka totalizujących, homogenicznych i uniwersalizujących wizji świata przejawiających się w „wielkich narracjach” i zwrócenie się ku skali mikro, dyskurs końców (końca człowieka, podmiotu i historii), kult wielości i różnorodności, relatywizm prawdy, eklektyzm, mieszanie stylów i gatunków, zainteresowanie kulturą popularną. Postmodernizm przenikała atmosfera doraźności, ironii, nudy, przypadkowości i poczucie wyczerpania (zwłaszcza kulturowego potencjału kultury europejskiej). W tym sensie był to nurt demaskatorski, podważający podstawy kultury nowożytnej i dekonstruujący organizujące ją mity (na przykład idee postępu).

Za szczególnie istotny dla humanistyki okresu postmodernizmu uznawany jest zwrot lingwistyczny czy językowy oraz kulturowy. Jego wskazująca na zmianę zainteresowań filozofów z badań empirycznej rzeczywistości na opisujący ją język nazwa nawiązuje do książki pod redakcją amerykańskiego filozofa Richarda Rorty’ego (1931–2007) zatytułowanej *Linguistic turn* (1967). Inspirowani tym zwrotem uczeni zaczęli koncentrować się na badaniach relacją między językiem a rzeczywistością, wskazując, że język nie odzwierciedla rzeczywistości, ale ją kreuje. Humanistykę zdominowała teoria dyskursu (tj. społecznie usytuowanego użycia języka umożliwiającego porozumienie się) i metafora kultury jako tekstu, która podlega lekturze i interpretacji.

Zwrot językowy w refleksji historycznej objawił się w postaci zwrotu ku narracji czy zwrotu narratystycznego jako kontestacja nadającej ton badaniom historycznym w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku historii społecznej zainteresowanej strukturalnymi analizami procesów w perspektywie długiego trwania. Podważając różnice pomiędzy historią a literaturą, faktem a fikcją, zwrot ten zakwestionował tradycyjne zasady obiektywizmu historycznego, które zakładają, że istnieje rzeczywista przeszłość, którą można opisać na podstawie informacji zawartych w źródłach. Zwolennicy zwrotu lingwistycznego twierdzili natomiast, że przeszłość nie istnieje poza tekstowymi reprezentacjami i że tych reprezentacji nie można oddzielić od ideologicznego bagażu, jaki wnoszą do nich historycy. Badacze zwrócili się ku analizom różnych sposobów przedstawiania rzeczywistości (przeszłości) czy to w postaci narracji pisanej (→ Maciej Bugajewski, „Narracja historyczna”), czy też wizualnej lub performansowej (→ Maciej Bugajewski, „Reprezentacja historyczna”), zwracając uwagę na ich uzależnienie od relacji władzy (→ Maria Solarska, „Historia jako dyskurs władzy”).

Głównym przedstawicielem powstałej w efekcie tego zwrotu narratywistycznej filozofii historii (narratywizmu) jest amerykański historyk i teoretyk historii Hayden White (1928–2018), który analizował rolę języka i strategii retorycznych w konstruowaniu narracji oraz badał jej strukturę i narracyjne strategie wyjaśniania. W ujęciu „poetyki pisarstwa historycznego” White’a historia jest rodzajem pisarstwa, sposobem organizacji i przedstawiania wiedzy bliższym literaturze niż nauce, a tekst historyczny jest literackim artefaktem. Osiągnięciem tego badacza jest połączenie teorii historiografii i teorii literatury w szerszą refleksję na temat narracyjnego rozumienia rzeczywistości (kultury)⁵.

Postmodernizm spowodował epistemologiczny kryzys w historii, jeżeli chodzi o rozumienie zarówno podmiotów poznania historycznego, jak i sposobu poznania i przedstawiania przeszłości. Przede wszystkim podważył możliwość zbudowania koherentnej, uniwersalnej opowieści o przeszłości (uniwersalnej historii ludzkiej), pozbawiał też esencji przedmioty poznania historycznego, zakładając, że takie podstawy tworzenia tożsamości, jak rasa, klasa, płeć, etniczność, są kulturowo-społecznymi konstrukcjami, zmiennymi w czasie i przestrzeni i w odniesieniu do specyficznego kontekstu kulturowego (→ Wojciech Piasek, „Obiektywistyczny i konstruktywistyczny model poznania”).

Przykład: *Charakterystyczne dla postmodernizmu podejście konstruktywistyczne, które koncentruje się na analizach sposobów przedstawiania rzeczywistości (przeszłości), widoczne jest między innymi w badaniach płci społeczno-kulturowej (gender). Określa ona tradycyjnie przypisywane kobietom i mężczyznom role społeczne oraz stereotypowe traktowanie płci nabywane w procesie socjalizacji, które podtrzymują patriarchalny porządek i niesprawiedliwość społeczną. Skupiając się na kobietach jako sprawczych podmiotach historii, płeć społeczno-kulturowa stała się jedną z najważniejszych kategorii w badaniach historycznych. Istotne reinterpretacje przeszłości przynoszą prowadzone w tej perspektywie badania biografii kobiet i ich twórczości, życia codziennego, historii rodziny, ciała i seksualności. Badacze gender zajmują się także analizami mechanizmów budowania, normalizacji i zmian postrzegania roli i statusu kobiet, które przejawiają się w regulacjach prawnych, religii, edukacji czy pracy zawodowej, a także problemem oporu kobiet przeciwko opresywnym systemom władzy (Michel Perrot, Joan W. Scott)⁶.*

⁵ Hayden White, *Poetyka pisarstwa historycznego*, red. Ewa Domańska, Marek Wilczyński, przeł. Ewa Domańska i in., wyd. 2 popr. i uzup. (Kraków: Universitas, 2010); Jerzy Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008). Por. Jakub Muchowski, *Polityka pisarstwa historycznego. Refleksja teoretyczna Haydena White’a* (Warszawa–Toruń: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 2015); Ewa Domańska, „Zwrot narratywistyczny”, w: *Historia egzystencjalna. Krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012): 25–47.

⁶ Dobrochna Kałwa, „W stronę historii gender”, *Rocznik Antropologii Historii* 4, nr 2 (2014): 7–10. Konstruktywistyczne podejście przyświecało także Benedictowi Andersonowi, który zaproponował rozumienie narodu jako „wspólnoty wyobrażonej”, a Larry Wolff pisał o „wynalezieniu” Europy Wschodniej. Zob. Benedict Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przeł. Stefan

Zwroty niejednokrotnie prowadziły w historii do zmiany metodologii badań. Na przykład zwrot postkolonialny, łącząc się ze zwrotami imperialnym, archiwalnym a także genderowym, wymusił inne podejście do czytania i interpretacji źródeł. Spół, w jaki kolonialne archiwa tworzyły podporządkowane podmioty historyczne, stał się dla studiów postkolonialnych przedmiotem badań samym w sobie. Trudności, których te badania nastęczały w kwestii poszukiwania „podrzędnych przeszłości” i podmiotów wykluczonych, zachęciły wielu historyków do wykorzystywania znanej z literaturoznawstwa strategii głębokiego odczytania tekstów (ang. *close reading*), wystawiły teksty archiwalne na analizy prowadzone za pomocą technik zapożyczonych z psychoanalizy, dekonstrukcji i poststrukturalizmu i skłoniły do posługiwania się metodologicznymi strategiami wypracowanymi w ramach badań płci społeczno-kulturowej, studiów wizualnych i kultury popularnej.

Podobnie związany ze zwrotem postkolonialnym zwrot pamięciowy (czy ku pamięci) przekierował uwagę historyków na kwestię doświadczenia bolesnej przeszłości przez jednostki i wspólnoty, a zwłaszcza przez ofiary historycznych katastrof i podmioty wyparte z urzędowej historii. „Metodologia opresjonowanych” spopularyzowała markowską teorię prowadzenia badań z punktu widzenia czy perspektywy podmiotów represjonowanych (ang. *standpoint theory*) i wprowadziła do badań dyrektywę uprzywilejowanego poznawczo statusu ofiary. Historia uzyskała subiektywny i osobisty wymiar, a prawda stała się narzędziem walki o sprawiedliwość historyczną i społeczną. Przemoc, krzywda, opresja i represje, a także ciało i ucieleśnione przeżycia (ang. *embodied experiences*) stały się ważnymi kategoriami analiz źródeł historycznych. Studia nad pamięcią wprowadziły do historycznego słownika nie tylko takie zapożyczone z psychoanalizy kategorie badawcze, jak trauma, żałoba, wyparcie i przepracowanie, lecz także pojęcia kryptoteologiczne (tj. mające ukryte czy nieuświadomione źródła religijne), jak na przykład przebaczenie. Badania pamięci spopularyzowały także w dociekaniach historycznych socjologiczną kategorię źródeł wywołanych (tj. źródeł wiedzy o przeszłości, których powstanie zainicjował historyk, mając wpływ na ich treść i formę) oraz wykorzystywane w badaniach antropologicznych i socjologicznych różne rodzaje wywiadów (→ Marta Kurkowska-Budzan i Joanna Wojdon, „Metodologia jako problem dla historii publicznej”). Zarówno zwrot ku pamięci, jak i zwroty postkolonialny oraz genderowy związane były z procesami demokratyzacji historii i odzyskiwania tożsamości przez różne grupy wykluczone. Stąd też tworzone przez historyków w czasach postmodernizmu interpretacje przeszłości często określa się mianem historiografii walczącej, która była elementem inspirowanej myślą lewicową humanistyki zaangażowanej (emancypacyjnej) czy „nowej humanistyki”⁷. Kierując się tymi celami,

Amsterdamski (Kraków–Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego – Znak, 1997); Larry Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, przeł. Marek Bieroń (Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2020).

⁷ *Nowa humanistyka. Zajmowanie pozycji, negocjowanie autonomii*, red. Przemysław Czapliński, Ryszard Nycz i in. (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2017).

historia zaczęła ulegać coraz większej ideologizacji i upolitycznieniu, coraz częściej służąc jako instrument prowadzenia polityki (→ Mariusz Mazur i Piotr Witek, „Polityka historyczna”).

Ogólnie postmodernizm i związane z nim tendencje, takie jak dekonstrukcja, kulturalizm, konstruktywizm, tekstualizm i poststrukturalizm, jako nurt nadający ton toczącym się w humanistyce dyskusjom zakończył się mniej więcej w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku, a w badaniach historycznych stało się to później. Owo przesunięcie – pewne opóźnienie – jest zjawiskiem normalnym, biorąc pod uwagę fakt, że historycy są dość oporni wobec innowacji i łatwiej, często instrumentalnie, przenoszą z marginesów do centrum nowości tematyczne niż idące za nimi zmiany w podejściu badawczym, ramach teoretycznych czy metodach badań⁸.

Zwroty doby posthumanizmu (po roku 2001)

Od końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku humanistyka i nauki społeczne przechodzą poważne zmiany spowodowane końcem postmodernizmu, symbolicznie wyznaczonym przez atak terrorystyczny na World Trade Center w Nowym Jorku 11 września 2001 roku i wyczerpanie diagnostycznego i krytycznego potencjału związanych z postmodernistycznym nurtem tendencji. Przeobrażenia te odzwierciedlają się często w zmianach nazw podejść badawczych czy subdyscyplin, do których dodaje się przymiotnik „krytyczne”. Zabieg ten manifestuje ich zaangażowanie, a często upolitycznienie, następujące jednak w nowym kontekście, z nowymi założeniami, a także teoriami i metodami badań. Obwieszcza się na przykład powstanie „krytycznych badań dziedzictwa” (ang. *critical heritage studies*), „krytycznych studiów nad ludobójstwami” (ang. *critical genocide studies*) czy „krytycznych badań zwierząt” (ang. *critical animal studies*). Celem tworzenia wiedzy stają się nie tylko – jak to było w epoce postmodernizmu – skoncentrowana na świecie ludzkim krytyka i rozmontowanie opresyjnego systemu władzy i walka o sprawiedliwość społeczną, lecz przede wszystkim identyfikowanie i wspieranie relacji pomiędzy tym, co ludzkie i nie-ludzkie, kulturą i naturą w celu budowania inkluzywnych, symbiotycznych form wspólnotowości opartych na zasadzie wzajemności. Humanistyka (historia) staje się rodzajem nauki stosowanej, która ma włączyć się w wypracowywanie strategii radzenia sobie z kryzysami współczesnego świata.

Obwieszczane w zawrotnym tempie kolejne zwroty wykazują szczególne zainteresowanie podejściami, które łączy krytyka antropocentryzmu, eurocentryzmu, sekularyzmu i nauki jako uprzywilejowanego sposobu organizacji wiedzy i poszukiwania rozwiązań nurtujących świat problemów w sztuce, naukach przyrodniczych, a także

⁸ Rekonfiguracje badań historycznych w okresie wpływu tendencji postmodernistycznych omawia Krzysztof Pomian, „Historia – dziś”, w: *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz (Kraków: Universitas, 2014), 19–36.

wiedzach indygenicznych (zwrot indygeniczny czy ku badaniom ludności rdzennej). Przez wiele lat dyskusje na ten temat inspirował wywodzący się z postmodernistycznej krytyki człowieka i Europy jako cywilizacyjnego centrum zespół zróżnicowanych tendencji określanych mianem posthumanizmu („post-” manifestuje uhistorycznie nie humanizmu i określa przekroczenie sposobu myślenia skupionego na człowieku przekonaniem o swojej wyższości wobec innych form życia – szowinizm gatunkowy)⁹.

Posthumanizm ma wiele odmian i wcieleń, ale najbardziej uwidaczniają się jego skrzydła ekologiczne (ekologiczny aspekt posthumanizmu krytycznego) i technologiczne (transhumanizm). Jedno i drugie ujawnia się w badaniach historycznych czy to w nowej historii środowiskowej i wielogatunkowej, czy to w nowej historii niepełnosprawności, nowej historii militarnej oraz w historii sportu.

Często wypływające z różnych pól badawczych zwroty są ze sobą sprzeczne. Na przykład z jednej strony obserwuje się krytykę zachodniej nauki jako instrumentu wspierającego kolonializm i rasizm (studia postkolonialne i indygeniczne), z drugiej zaś następuje powrót do nauki (zwroty naukowy, ku naukom przyrodniczym, laboratoryjnym, a także zwroty biologiczny, neuronalny/neurobiologiczny, kognitywny) i próby jej rewaloryzacji dzięki promowaniu innego rozumienia obiektywizmu, racjonalności i wyjścia poza dualizm nauki i wiary (zwrot postsekularny), a także mariaż nauk humanistycznych z naukami o życiu i o Ziemi.

Posthumanizm – zróżnicowana platforma intelektualna, która korzystając z transdyscyplinarnych rozważań nauk humanistycznych, społecznych i przyrodniczych oraz sztuki, oferuje krytyczny namysł, a często kwestionuje dotychczasowe rozumienia tego, czym jest człowiek i jego miejsce w świecie (krytyka antropocentryzmu), krytycznie podchodząc do forowanej przez humanizm autonomii i indywidualizmu jednostki, a ujmując człowieka jako byt relacyjny tworzący się w bliskich związkach i interakcji z przyrodą i nie-ludzkimi formami życia. Posthumanizm ma wyraźny aspekt antycypacyjno-przyszłościowy, a często utopijny. Podkreśla wagę budowania alternatywnych scenariuszy przyszłości, a (post)humanistyka jako dziedzina wiedzy ma je współtworzyć i przygotować nas na postludzka przyszłość. Posthumanizm ma także konsekwencje instytucjonalne, postuluje bowiem rekonfigurację miejsca i statusu antropocentrycznej humanistyki w ramach akademii, promując jej mariaż z badaniami nauk i technologii (ang. *science and technology studies*, STS) i naukami przyrodniczymi (Rosi Braidotti, Donna Haraway, Bruno Latour, Carry Wolfe).

Osobnym nurtem posthumanizmu jest transhumanizm (ang. *transhuman*; skrót od *transitory human* – przejściowa forma człowieka), który koncentruje

⁹ Monika Bakke, *Bio-transfiguracje. Sztuka i estetyka posthumanizmu* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2010); Rosi Braidotti, *Po człowieku*, przeł. Joanna Bednarek, Agnieszka Kowalczyk (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2014); Ewa Domańska, „Historia w kontekście posthumanistyki”, *Historyka. Studia Metodologiczne* 45 (2015): 5–21 (numer tematyczny „Historia w kontekście posthumanistyki”).

się na zagadnieniach koewolucji człowieka i technologii oraz możliwościach przekroczenia ludzkich ograniczeń (cyborgizacja, sztuczna inteligencja – AI, badania ludzkiej nieśmiertelności, ang. *immortality studies*). Transhumanizm uznawany jest za pozostający w opozycji do posthumanizmu ze względu na koncentrowanie się na człowieku i kultywowanie idei ludzkiej wyjątkowości.

Intensyfikacja badań inspirowanych przez kolejne zwroty związana jest często ze zmianami generacyjnymi i poszukiwaniem przez młodych badaczy nowych tematów i podejść. Zapożyczając z wypracowanych w ramach innych dyscyplin i transdyscyplinowych pól badawczych teorie i perspektywy badawcze (nowy materializm, ontologia zorientowana na przedmiot, realizm spekulatywny, teoria aktora-sieci, teoria afektu, teorie wielogatunkowe, badania oparte na sztuce), historycy podejmują próby wypracowania na podstawie analiz źródeł zastanych oraz wywołanych nowych kategorii badawczych i teorii. Stąd obserwuje się powrót do badań archiwalnych i podejmowane w ramach humanistyki terenowej (badania partycypacyjne i badania w działaniu) próby dotarcia do przeszłej rzeczywistości (zwroty archiwalny i naukowy). Nacisk kładzie się nie na analizy historycznych przedstawień, ale na obecność przeszłości w postaci różnych śladów i pozostałości, co manifestuje także zwrot od postmodernistycznych zainteresowań tekstami i dyskursem ku materialności (zwrot ku materialności, zwrot ku rzeczom czy powrót do rzeczy). Szczególną popularnością cieszą się badania kulturowo-przyrodniczych uwarunkowań życia prowadzone za pomocą metod partycypacyjnych (często włączających zwierzęta), nakierowane na analizy ludzko-nie-ludzkich relacji i networków (zwrot relacyjny, networkowy, ku związkom, zwrot ku zwierzętom i roślinom). Prowadzą one do przemyślenia tego, co społeczne, w kategoriach koewolucji i współzależności aktorów ludzkich i nie-ludzkich oraz różnych form tworzących przez nie zbiorowości. Historycy podkreślają, że wiedza posthumanistyczna powinna być traktowana jako uzupełniająca i wzbogacająca (podejście komplementarne) refleksję historyczną¹⁰.

Komplementarność nauk – wzajemne uzupełnianie się nauk humanistycznych, społecznych i przyrodniczych w dążeniu do zaoferowania holistycznej i integralnej interpretacji przeszłości.

Przykład: *W ramach historii imperiów zainteresowani krytyką antropocentryzmu i przekroczeniem kulturowo-społecznego determinizmu historycy badają punkty przecięcia historii ludzkich i nie-ludzkich podmiotów w kontekście badań imperiów w epoce*

¹⁰ Najnowszy stan badań na temat rozumienia historycznego przedstawia monografia zbiorowa *Historical Understanding: Past, Present, and Future*, ed. Zoltán Boldizsár Simon, Lars Deile (London: Bloomsbury, 2022).

nowożytnej. Balansując na styku badań historycznych, krytyki postkolonialnej, badań nauki i zwierząt, stawiają wyzwania tradycyjnie rozumianej podmiotowości, sprawczości i imperium, zwracając uwagę na historie transgatunkowej przemocy i zoopolityki. Wykorzystując ideę wielogatunkowych spotkań i „stawiania się z” (na przykład zwierzętami) Donny Haraway oraz ludzkich i nie-ludzkich sieci Bruno Latoura (ang. actor-network theory), historycy próbują odpowiedzieć na pytania: jak owce wpływały na relacje pomiędzy imperium brytyjskim a Nową Zelandią? w jaki sposób antylopy przyczyniły się do dekolonizacji Ugandy i co o kondycji Imperium Ottomańskiego mówi traktowanie psów w Kairze? jaką rolę odgrywały zwierzęta w terytorialnych konfliktach między imperiami? i jak tego typu badania pozwalają przemyśleć rozumienie samego imperium (imperium międzygatunkowe) i związanej z nim chronologii?¹¹

Aktualności i kontrowersje: zwroty antropoceniczny i geologiczny i ich wpływ na refleksję historyczną

Antropocen [...] oznacza zakres i trwałość zmian, jakie nasz gatunek wywołuje w ziemskiej geologii, chemii i biologii. Myśląc o ludzkiej historii w epoce, gdy intensywne kapitalistyczna globalizacja przyniosła zagrożenie globalnym ociepleniem i masowym wymieraniem, musimy powiązać ze sobą kategorie pojęciowe, które dotąd zwykliśmy traktować jako odrębne i niemal pozbawione związku. Musimy połączyć głęboką historię z historią zapisaną, doprowadzić do spotkania czasu geologicznego i biologicznego czasu ewolucji z czasem ludzkich dziejów i doświadczenia.

Dipesh Chakrabarty¹²

Przykładem najnowszych zwrotów, które – na razie słabo – rezonują także w refleksji historycznej, są zwrot antropoceniczny i zwrot geologiczny¹³. Antropocen (gr. *anthropos* – człowiek; *kainos* – nowy) to termin geologiczny określający nową, po holocenie, epokę geologiczną, której zaistnienie związane jest ze zmianami antropogenicznymi, tj. powstałymi w wyniku zazwyczaj destrukcyjnej dla środowiska działalności człowieka, wynikającymi na przykład z uprzemysłowienia, urbanizacji i eksploatacji zasobów naturalnych¹⁴. Holenderski chemik i meteorolog, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie chemii, Paul Crutzen (1933–2021), który w znanym artykule „Geologia ludzkości” (2000) napisał, że żyjemy w epoce antropocenu, chronologicznie

¹¹ Rohan Deb Roy, „Introduction: Nonhuman Empires”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 35, no. 1 (2015): 66–75; Jonathan Saha, *Colonizing Animals. Interspecies Empire in Myanmar* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022).

¹² Dipesh Chakrabarty, „Planetarne przebłyśki”, przeł. Adam Ostolski, *Teksty Drugie* 2 (2021), 183; zob. tenże, „Klimat historii. Cztery tezy”, przeł. Magda Szcześniak, *Teksty Drugie* 5 (2014): 168–199.

¹³ *The Anthropocenic Turn: The Interplay Between Disciplinary and Interdisciplinary Responses to a New Age*, ed. Gabriele Dürbeck, Philip Hüpkes (New York: Routledge, 2020).

¹⁴ Ewa Bińczyk, *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018).

umieścił jej początki w drugiej połowie XIX wieku (okres rewolucji przemysłowej), wtedy bowiem badania powietrza uwięzionego w lodzie polarnym pokazują początek rosnącego stężenia dwutlenku węgla i metanu w skali globalnej. Mimo że początki antropocenu są przedmiotem gorących dyskusji (archeolodzy skłonni są go umiejscawiać już w neolicie, a inni badacze w latach pięćdziesiątych XX wieku i epoce atomu), a ostatnio naukowcy zaproponowali, by uznać antropocen (i zmiany klimatyczne) nie za epokę, ale za multitemporalne wydarzenie geologiczne, to nie ulega wątpliwości, że chodzi o zaznaczenie zmian, które głęboko odcisnęły się na środowisku, powodując utratę bioróżnorodności i tak zwane szóste wymieranie gatunków, zmiany klimatyczne, zanieczyszczenie środowiska – także w wyniku wybuchów jądrowych w warstwach geologicznych. Dyskusje na temat antropocenu przesuwają uwagę badaczy z postmodernistycznej fragmentaryzacji opowieści o przeszłości na meta-narracje jednej, często widzianej katastroficznie przyszłości, ale i inspirują myślenie o wielorakich, wiarygodnych przyszłościach (ang. *multiple, plausible futures*).

Inspiracje płynące ze zwrotów antropocenicznego i geologicznego zachęcają historyków do prowadzenia badań łączących nauki humanistyczne i przyrodnicze na przykład w ramach takich subdyscyplin badań historycznych, jak historia klimatu, historia gospodarcza, geohistoria, historia środowiskowa, wielka historia i historia wielogatunkowa, a także w ramach historii kulturowej i społecznej. Stały się one polem pozwalającym na podejmowanie i konceptualizację problemów, które w obrębie antropocentrycznej (skoncentrowanej na człowieku) humanistyki albo nie były rozpatrywane, albo podlegały ograniczonej, jednostronnej interpretacji. Antropocen, jak to bywa z wieloma innymi „wędrującymi pojęciami” (termin Mieke Bal), oderwał się od geologii i stał się pojęciem pomostowym łączącym humanistykę i nauki o Ziemi, pozwalającym na przekroczenie dualizmu natury i kultury (łączenie historii ludzkiej z historią naturalną) i patologicznych aspektów antropocentryzmu, między innymi instrumentalnego traktowania innych form życia oraz planety i jej zasobów, a także na swoistą diagnozę współczesnej kondycji ludzkiej (człowiek jako geologiczny sprawca).

Zwroty antropoceniczny i geologiczny sprowokowały także zmianę skali i perspektyw. Historia znacznie się wydłużyła i zaczęła eksperymentować z myśleniem w skali geologicznej i planetarnej, co rozszerzyło pole jej zainteresowań na czasy przed wynalezieniem pisma i pozwoliło przekroczyć podziały między historią ludzką i naturalną¹⁵. W kontekście tych zwrotów człowiek rozpatrywany jest w sensie gatun-

¹⁵ Przykładem tak zwanej wielkiej historii (ang. *big history*) obejmującej czas od wielkiego wybuchu do współczesności jest książka przedstawiciela tej transdyscyplinarnej subdyscypliny akademickiej, amerykańskiego historyka Davida Christiana, *Opowieść o początku. Wielka historia wszystkiego*, przeł. Aleksander Wojciechowski (Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2019). Innym przykładem jest idea amerykańskiego historyka Daniela Lorda Smaila tak zwanej głębokiej historii (ang. *deep history*), która rozpatruje relacje między biologią i kulturą, rezygnuje z podziału na historię i prehistorię i korzystając z ustaleń nauronauk, postuluje rozważanie historii ludzkości jako historii mózgu, która zaczyna się w Afryce w czasach paleolitu, zob. Daniel Lord Smail, *On Deep History and the Brain* (Berkeley: University of California Press, 2008). Najnowsze badania proponują połączenie badań ewolucji kosmicznej prowadzonych przez historyków i astrobiologów, a co za tym idzie wyjście poza ziemski horyzont i projektowanie wiedzy dla „galaktycznego dobra wspólnego”.

kowym, jako jedna z form życia zamieszkujących Ziemię (historia gatunkowa), bohaterem zaś historycznych narracji staje się nie tylko osoba ludzka, lecz także góry, rzeki, wulkany czy zasoby naturalne (na przykład węgiel) traktowane w kategoriach historycznego sprawstwa – jako podmioty (współ)tworzące nie tylko ludzką historię.

Zwrot ten został odnotowany także w polskiej refleksji historycznej. Na przykład zajmująca się historią środowiskową Małgorzata Praczyk umiejscawia w ramie interpretacyjnej antropocenu badania pomników i zastanawia się, w jaki sposób zabieg ten pozwala na ich reinterpretację. Zwroty antropoceniczny i geologiczny skłaniają historyków, by zwrócili uwagę nie tylko na polityczny i artystyczny aspekt monumentów, lecz także na materiał, z jakiego są wykonywane, ich wpływ na środowisko oraz kwestie konserwacji. Badaczka zauważa także, że pomniki realizują antropocentryczną wizję świata, wznoszone są przez człowieka i dla człowieka. Nawet upamiętnienie zwierząt poległych na polu bitew gloryfikuje ludzkie wartości bohaterstwa i poświęcenia¹⁶.

Z kolei autorzy książki *Ekobiografia Krakowa* (2018) podejmują kwestie historii klimatu Krakowa, zanieczyszczenia miasta w epoce nowożytnej i jego uprzemysłowienia, a także dziejów krakowskiego smogu. Badacz historii środowiskowej Adam Izdebski we wstępie do książki pisze tak:

U źródeł tej dziedziny nauki [historii środowiskowej – dop. E.D.] stoi zatem silne pragnienie, aby uprawiać historię w sposób, który pomoże współczesnemu człowiekowi mierzyć się z wyzwaniem, jakie przynosi życie w przyrodzie całkowicie zdominowanej przez człowieka – życie w nowej epoce, zwanej antropocenem. [...] Antropocen – nowa epoka geologiczna, której cechą charakterystyczną jest przejęcie przez człowieka roli głównej siły kształtującej przyrodę ożywioną i nieożywioną na Ziemi. [...] [W]pływ człowieka na przyrodę jest tak przemożny, że nie można już dłużej rozdzielać świata natury i świata kultury. [...] Z podobnego pragnienia wyra-
sta również ta książka. [...] W książce, którą trzymają Państwo w dłoniach, sprawdzamy, czy rzeczywiście tak było: czy współczesne problemy ekologiczne Krakowa mają wielowiekowy rodowód? Spoglądając w przeszłość, chcemy pomóc zarówno mieszkańcom Krakowa w zrozumieniu ich obecnej sytuacji, jak i władzom miasta – w ocenie skali problemu. Nasze badania wskazują, że problem ten, dość szczególnie, wymaga także wyjątkowych, odważnych działań, które pozwolą wreszcie sprostać wyzwaniom, z którymi nie radziły sobie poprzednie pokolenia. Czy życie w Krakowie zawsze wiązało się z narażeniem na wysoki poziom zanieczyszczeń – w powietrzu, wodzie i glebie? Jakie były właściwie związki Krakowa z przyrodą Małopolski, istniał sam dla siebie czy stanowił część większej całości? Czy bywały okresy, kiedy dostęp krakowian do „czystej” natury był łatwiejszy niż dziś? Od

Zob. Ted Peters, „The Future Fusion of Terrestrial and Extraterrestrial Big Histories”, *Theology and Science* 19, no. 1 (2021): 18–31.

¹⁶ Małgorzata Praczyk, „Pomniki i ziemia”, w: *Pomniki w epoce antropocenu*, red. taż (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2017), 12–13.

jak dawna smog jest nieodłącznym elementem krakowskich zim? Czy musi być nim nadal? Czy na tutejsze problemy ekologiczne nie ma rady? [wszystkie wyróżn. E.D.]¹⁷.

We fragmencie tym ujawnia się odmienny wobec klasycznych badań historii klimatu i środowiska „duch antropocenu” i jego charakterystyczne motywy, tj. łączenie nauk humanistycznych i nauk o Ziemi oraz komplementarne ich traktowanie (co sugeruje już sam tytuł – ekobiografia), zwrócenie uwagi na geobiologiczny wymiar historii, uznanie tematów związanych ze zmianami klimatu i zanieczyszczenie środowiska za ważne i jej rozpatrywanie w ramach krytycznego podejścia do zmian powodowanych przez człowieka, przekraczanie opozycji natura–kultura, poszerzanie słownika pojęć historycznych o terminy pochodzące z nauk przyrodniczych (na przykład zmiany antropogeniczne, antropopresja).

Zwroty antropoceniczny i geologiczny wprowadziły do badań historycznych nowe dla nich kategorie analizy (na przykład planeta, wydarzenie geologiczne) i zmusiły do przemyślenia podstawowych kategorii badań, jak człowiek, wspólnota, historyczność, czas, doświadczenie, przestrzeń, wydarzenie, pozostałości po przeszłości, sprawiedliwość, a także nowe rozumienie nieintencjonalnej sprawczości bytów nieludzkich (na przykład historyczne sprawstwo wody czy wulkanów). Wprowadził także odmienne teoretyczne ramy badań i teorie, na przykład nowy materializm, ontologię zorientowaną na przedmiot (ang. *object-oriented ontology*, OOO), teorie wielogatunkowych splotów. Wraz z innymi zwrotami (ku rzeczom, zwierzętom, ku temu, co nie-ludzkie) wyprowadza historię poza charakterystyczny dla niej antropocentryzm, a przede wszystkim zaznacza społeczną użyteczność wiedzy naukowej (historycznej) oraz jej nastawienie na (troskę o) przyszłość i gatunkową za nią odpowiedzialność.

I jaki z tego wniosek?

Inspirowane przez zwroty podjęcie przez historyków niszowych i często niedocenianych czy marginalizowanych tematów (na przykład niepełnosprawności, roślin, zwierząt) albo ich usytuowanie w nowych ramach interpretacyjnych powodują, że ze zwykłego poszerzenia pola badawczego historii następuje ich przejście do sfery teorii – stają się narzędziami poznania, oferując odmienną epistemologię, a często i ontologię historii (na przykład epistemologia i ontologia relacyjna). Popularyzacja tych tendencji nierzadko prowadzi do wyłonienia się nowych subdyscyplin w ramach badań historycznych (na przykład historia dźwiękowa, historia emocji i zmysłów, neurohistoria, historia niepełnosprawności, historia wielogatunkowa). Z czasem zostają one zinstytucjonalizowane (zakłada się centra badawcze, czasopisma, organizuje

¹⁷ Adam Izdebski, „Jak zazielenić przeszłość? Historia środowiskowa i Kraków”, w: *Ekobiografia Krakowa*, red. Adam Izdebski, Rafał Szymyka (Kraków: Znak Horyzont, 2018), 8, 10.

Zwroty badawcze w humanistyce (lista nie pretenduje do wyczerpania nazw coraz to nowych zwrotów ogłaszanych przez badaczy)

Lata sześćdziesiąte– dziewięćdziesiąte XX wieku POSTMODERNIZM	Lata osiemdziesiąte – początek XXI wieku okres przejściowy	Po roku 2001 POSTHUMANIZM
(dekonstrukcja, konstruktywizm, poststrukturalizm)	zanikanie lub transformacja (nowe ramy teoretyczne) wcześniejszych zwrotów i pojawianie się nowych	(nowy materializm, nowy empiryzm, realizm spekulatywny, ontologia zorientowana na przedmiot, teorie wielogatunkowego towarzystwa, nowy animizm)
postmodernistyczny językowy/lingwistyczny kulturowy dyskursywny tekstualny narracyjny/narratywistyczny retoryczny interpretacyjny refleksyjny estetyczny antropologiczny	ku pamięci/pamięciowy ku doświadczeniu afektywny ku emocjom i zmysłom ku ciele/korporalny/somatyczny auto/biograficzny etyczny archiwalny empiryczny cyfrowy ku materialności przestrzenny/geoprzestrzenny geograficzny globalny imperialny transnarodowy genderowy postkolonialny dekolonialny translacyjny performatywny ku sprawczości ku niepełnosprawności środowiskowy wizualny; ikoniczny teologiczny	posthumanistyczny antropoceniczny i geologiczny planetarny i kosmiczny ku kompleksowości relacyjny i ku związkom networkowy ontologiczny futurystyczny naturalistyczny spekulatywny praktyczny/ku praktyce partycypacyjny pandemiczny naukowy ku naukom przyrodniczym laboratoryjny dźwiękowy forensyczny/sądowy czasowy/ku czasowości ku nieśmiertelności biologiczny/neurobiologiczny neuronalny kognitywny powrót do natury gatunkowy ku zwierzętom ku roślinom ku rzeczom (powrót do rzeczy) ku temu, co nie-ludzkie oceaniczny indygeniczny ku badaniom ludności rdzennej animistyczny/witalistyczny spekulatywny/postkrytyczny konserwatywny i prawicowy postsekularny ku religii i duchowości ku nadziei, ku trosce

Źródło: opracowanie własne.

konferencje, w ramach programów studiów oferowane są kursy, tworzą się specjalności, funduje się stypendia), podlegają procesom adaptacyjnym, ich potencjał krytyczny słabnie, a w końcu stają się częścią klasyki i wchodzą do kanonu badań historycznych. Taki los spotkał między innymi awangardową niegdyś mikrohistorię i historię antropologiczną, globalną historię świata, historię płci społeczno-kulturowej (*gender*), historię oralną i wizualną. Subdyscypliny te nie zdominowały badań historycznych, ale stały się prawomocnymi obszarami badań, wzbogacając, ożywiając i rozwijając dyscyplinę przez wprowadzenie nowych tematów, rodzajów źródeł, podejść, teorii i metod, coraz szybciej synchronizując refleksję historyczną z rozwojem myśli humanistycznej.

Jednak zachodząca obecnie zmiana paradygmatu związana jest z wyjątkowo poważnymi dla historii zmianami, dotyczy bowiem wyjścia poza podstawowe dla jej istnienia jako zinstytucjonalizowanej w XIX wieku dyscypliny naukowej fundamenty: antropocentryzm, eurocentryzm, historyzm, scjentyzm i sekularyzm. Dzisiaj kontrowersyjna wydaje się możliwość, że ponad dwieście pięćdziesiąt lat historii dyscyplinarnej, jaką znamy, dobiega końca i w skali globalnej jesteśmy świadkami wyłaniania się innego podejścia do przeszłości; podejścia, które wchłonie i zaadaptuje jedynie pewne elementy zrodzonego w kulturze greko-judeo-chrześcijańskiej specyficznego podejścia do przeszłości, jakim jest historia (→ Ewa Domańska, „Współczesna krytyka antropocentrycznego i eurocentrycznego wymiaru historii”).

Zagadnienia do dyskusji

1. Na podstawie zdobytej na zajęciach i we własnym zakresie wiedzy wskaż relacje pomiędzy występowaniem paradygmatów i zwrotów badawczych, a także omów wpływ wybranego zwrotu na badania historyczne.
2. Zrób wstępne rozpoznanie literatury i zapoznaj się z wybranymi tekstami dotyczącymi zwrotu badawczego, który uważasz za najbardziej inspirujący dla swoich własnych zainteresowań badawczych. Przedstaw, jak stosowane w jego ramach kategorie analityczne i teorie mogłyby zmienić sformułowanie problemu badawczego i pytania badawcze podejmowanych przez ciebie badań.
3. Przedstaw wybrany zwrot badawczy i omów zagadnienie inter-/transdyscyplinarności i transdziedziności w najnowszych badaniach historycznych.
4. Historycy wiedzą, że aby dany „obiekt” (źródło informacji) mógł stać się źródłem historycznym, musi zostać za takowe uznany. Już teraz rozpoznajemy różne przedmioty jako potencjalne w przyszłości źródła świadczące o obecnej kondycji świata i ludzi. Należą do nich na przykład plastiglomeraty (od słów plastik i konglomerat) – nowy rodzaj skały osadowej („plastikowe skały”), uważane za marker antropocenu, które składają się z fragmentów skał, muszli, plastiku, sieci rybackich i innych materiałów pochodzenia antropogenicznego. Można je też uznać za nowy rodzaj materialnych źródeł historycznych – dowodów zanieczyszczenia środowiska. Zastanów się, jakiego rodzaju źródła informacji wybieramy teraz, by stały się źródłami historycznymi w przyszłości. Wymień i opisz przedmioty materialne, które można uznać za „przyszłościogenne”, tj. generujące przyszłość i ją określające.

Il. 2 Plastiklomerat znaleziony na plaży Kamilo na Hawajach.

Źródło: Alamy Limited/BEW.

Polecana literatura

Bachmann-Medick, Doris. *Cultural turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*, przeł. Krystyna Krzemieniowa. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2012.

Domańska, Ewa. „Luka paradygmatyczna we współczesnej humanistyce”, w: *Mody. Teorie i praktyki*, red. Elżbieta Winiecka, 17–32. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2018.

Domańska, Ewa. „Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość”. *Kwartalnik Historyczny*, CXX, nr 2 (2013): 221–274.

Grzegorz, Filip. „Humanistyka rozmnożona”. *Forum Akademickie* 1 (2019), <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/fa/2019/01/humanistyka-rozmnozona/> (dostęp: 30.07.2022).

Nowa humanistyka. Zajmowanie pozycji, negocjowanie autonomii, red. Przemysław Czaplński, Ryszard Nycz i in. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2017.

Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia, red. Ewa Domańska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010.

Teorie literatury XX wieku. Podręcznik, red. Anna Burzyńska, Michał Paweł Markowski. Kraków: Znak, 2007.

„Zwroty” badawcze w humanistyce. Konteksty poznawcze, kulturowe i społeczno-instytucjonalne, red. Jacek Kowalewski, Wojciech Piasek. Olsztyn: Instytut Filozofii UWM, 2010.